

Összetett folyamat

*A nevelésről általában,
a rabnevelésről kicsit konkrétan*

Amikor a rabok neveléséről beszélünk, nevelésfogalomként más és más tartalmat képzelünk el. Amikor arról vitatkozunk, hogy a „rabnevelés divat-e még Európában”¹ érveléseink különböző elméleti megfontolásokon alapulnak. Ha e megfontolások a fogvatartottakkal való foglalkozás módjáról, hatékonyabbá tételéről, a fogalmak értelmezéséről szólnak, nincs semmi kivetnivaló. Akkor azonban, ha céljuk rövid távú gazdaságossági megfontolás, a szabadságvesztés-büntetés tartalmának szegényítése, a bonyolult feladatrendszer leegyszerűsítése pusztán formális biztonsági feladattá, már szót kell emelni ellene, elsősorban a büntetés-végrehajtás nehezen megszerzett jó szakmai színvonalának megőrzése érdekében.

Mi is hát a nevelés?

A válaszlehetőségek között akadnak tudományos definíciók, gyakorlati tapasztalatokból épített sztereotípiák, megfáradt pedagógusok pesszimista legyintései, néhány rosszízű vicc. A nevelés - szemben az enkulturáció és a szocializáció „mesterségesen megalkotott szakkifejezés” jellegével – teljesen hétköznapi fogalomnak tekinthető, ebből származik kiszolgáltatottsága a sokféle értelmezéssel és konvencióval szemben. Ennek következtében nincs értelme „egységes”, egyetemes érvényű definíció megalkotásának.² Bábosik István szerint „általánosan elfogadott az a nézet, hogy a nevelés lényege az érték közvetítés vagy értékteremtés. A tekintetben azonban, hogy milyen értékeket teremtünk, illetve közvetítünk a nevelés által, már meglehetősen nagy a bizonytalanság. Még kevésbé ismertek azok a folyamatok, törvényszerűségeik és eljárások, amelyek ebben az értékteremtésben szerepet játszanak.”³

Kron állítását látszik igazolni a megfogalmazásban érződő némi bizonytalanság, ami arra indítja a szerzőt, hogy a nevelés lényegét ragadja meg a fogalom pusztá definíciója helyett. Adódik ez mindabból, hogy a nevelésfogalom kiszolgáltatott sokféle elvárással szemben. Az bizonyos, hogy a nevelés két alapvető alkotója a nevelt és a nevelő. A nevelt, aki az egyedfejlődés kezdeti szakaszán áll – gyermek, ifjú – s számára a nevelő – felnőtt, tanult, tapasztalt – jelöli ki az utat, határozza meg a feladatokat. Ez esetben a nevelési folyamat a felnőtt és a felnövekvő ember közötti interakciónak tekinthető, melyben

a felnövekvő ember befolyásolása zajlik – nem pedig a már megnevelt felnőtté – kizárólag a nevelői szándékosságnak alárendelten. Ebben a megközelítésben a növendékek nem kapnak szerepet, mivel őket nem nevelődőknek, hanem nevelendőeknek tekintik.⁴

Egykori főiskolai pedagógiatanárom azt találta mondani – *Rousseaura* utalva –, hogy nevelés nincs is, csak önnevelés. A gyermeket, akarata ellenére nem lehet valamivé változtatni. Az előző gondolattal tehát szöges ellentétben nincsenek nevelendők. A természet elvégzi a dolgát és a felnőtteknek, nevelőknek csupán az a szerep jut, hogy segítsék a nevelődők fejlődését, elhárítsák az akadályokat, melyek esetleg a fejlődés útjában állnak.

Elsősorban szociológiai beállítottságú szerzők úgy vélik, a nevelés legalább kétszereplős kapcsolat, melynek legfontosabb feladata a nevelt szociálissá alakítása (függetlenül annak életkorától). Nevelésnek tekinthető minden olyan folyamat, amelyben a társadalmi szerepelvárásoknak való megfelelés megismerhető, elsajátítható.

Fenomenológiai megközelítés szerint a nevelés mindig kölcsönösen egymásra vonatkoztatott társadalmi cselekvés formájában jelenik meg, mint legalább két – általában egy idősebb, tudással rendelkező, kompetens személy és egy fiatalabb, kevesebb tudású vagy még nem kompetens – személy szimbolikus interakciója, amelynek keretében a szociális cselekvés és az ezzel összefüggő közösségi és társadalmi tevékenységkörök szerepei, pozíciói, értékrendjei, normái, intenciói és legitimitációi kölcsönös megvilágításba kerülnek.

A pedagógiai szakirodalomban viszonylag új fogalom a *szociális tanulás*, mely a hatvanas évek közepétől egyre élesedő nyugat-európai iskolareform-viták „terméke”. A szociális tanulás célmeghatározása szoros kapcsolatban áll a szimbolikus interakcióként értelmezett neveléssel. Lényege, hogy a demokratikus társadalom iskolájának biztosítania kell az egyének számára érdekeik és igényeik kielégítését. Ne csak a szociális integrációt tartsa szem előtt, hanem az önmegvalósítás, az emancipáció, a demokratizálás és az esélyegyenlőség lehetőségét is.

Próbáljuk meg e megközelítéseket egy egyszerű pedagógiai szituáció segítségével képszerűvé, érthetőbbé tenni. Például a hatéves Petike az orrát piszkálja ebéd közben az asztalnál, ezért anyukája rászól, tudatosan kifejezésre juttatva nemtetszését, mire Petike abbahagyja az orrpiszkálást, és máskor sem fog ilyet tenni. Ebben a mozzanatban nem érzékeljük a nevelt (Petike) szabad akaratát, döntési szabadságát, érdeklődését, véleményét.

A jelen példában feltételezzük, hogy a gyermek a valamit tenni, vagy valamit abbahagyni tudás pszichikai készségének megfelelő fokán a szülői felszólításra befejezi a kifogásolt cselekvést. Gyakran tapasztalhatjuk azonban azt is, hogy a szülői intelem eredménytelen marad. Mert mi van abban az esetben például, ha szeretett édesapja rendszere és feltűnően piszkálja az orrát az étkezések során?

Lehet, hogy Petike édesanyja figyelmeztetését követően kezei mögé rejti arcát és huncutkodva, lopva tovább piszkálja az orrát. Esetleg figyelni, hogy „rosszalkodása” milyen szülői reakciókat vált ki. A pedagógiai akció (az édesanya felszólítása) eredményessége, azaz a gyermeki reagálás még ilyen nagyon egyszerű helyzetben is nagyon sokféle lehet, attól függően, hogy milyen mikroszociális viszonyok között, milyen interperszonális kapcsolatok kereteiben, milyen kulturális örökségek feltételrendszerében él az adott család.

A szülői intelem, mégha számtalan alkalommal ismétlődik is látszólag eredménytele-

nül, előbb-utóbb meghozza gyümölcsét. A gyerek megtanulja, megéri, elfogadja a szülő kedvéért, esetleg egy megváltozott szituációban más intő jelek megerősítő hatására teljesíti az elvárt magatartást.

Az étkezés etikája jó példákat szolgáltat a magatartás-szabályozás különböző módjainak bemutatására. A direkt szülői követeléstől a tekintélyi, hatalmi eszközök alkalmazásán keresztül a gyermeki érdeklődés és közlésvágy kielégítéséig.

Gyermekkoromban a nyári szünidő nagyobb részét rokonoknál egy dunántúli kis faluban töltöttem. Ott a közös étkezések felnőttes, komoly rituáléja hihetetlen fegyelmező erővel bírt az egyébként kényeztetett városi gyerek számára is. A családfő imája, az ételhez jutás sorrendje, a kapcsolódó rituálék, a kenyér megszegése, mindig ünnepélyes, méltóságteljes volt, s mindenki számára természetessé tette, hogy nincs helye beszélgetésnek, hangoskodásnak evés közben. S ha valaki vétett a ki sem mondott követelmények ellen, azt bizony nagyon kemény szankció követte. Ezzel szemben a közös hétfégi ebédek vagy vacsorák közben lezajló jóízű beszélgetések, beszámolók a gyerekek részéről az étkezés egy másik fontos funkcióját emelik ki. Ez esetben maga az étkezés szinte csak ürügy, keret, egyszerű kellék a kellemes családi együttléthez, beszélgetéshez.

Ami mindegyik példában közös, az az együttes tevékenység, a közös étkezés, amelynek során a nevelő – szülő – az interszónális szinten zajló tevékenységben, a diszpozíciós hálózatban hat, s befolyása révén a gyermekben olyan tanulási folyamatokat indukál, amelyek az elvárt viselkedést eredményezik. Mások azonban az elvárások, mások a célok, különbözőek a szülői minták és a metódus, de mindegyik példa az elfogadott, megengedett realitáson belül van.

Egy sajátos szociális viszonyban a nevelés, mint vezetés, azaz a tapasztalt idősebb és a fiatal, tapasztalatlan, a kevesebb tudással rendelkezők viszonyaként fogható fel. Ebben az esetben a vezető szociális státuszán, a közösségben betöltött kitüntetett szerepén, kiemelt tekintélyén keresztül nyer felhatalmazást, hogy a követőket kivezesse a „szociális tudatlanság állapotából”. A vezető, aki ismeri a célokat, rendelkezik az eszközökkel, tudatában van tetteinek. Feladata, hogy a rábízottakat hasznossá tegye a közösség számára. A nevelés e felfogásban nem más, mint a vezető körül kialakuló élettér, tevékenységi kör, melyben a vezető szervezi meg, alakítja a pedagógiai szituációt.

E szociális viszonyban az egyik szereplő a vezető, aki életkora, tapasztalatai, tudása, készségei státusza, pozíciója alapján kapja szerepét. A másik oldalon feltételezhetően fiatalabbak, tapasztalatlanabbak, hiányos vagy hibás ismeretekkel rendelkezők szerepelnek, akik magatartásukat, attitűdjüket, reakcióikat a vezető elvárásainak megfelelően alakítják.

A nevelés vezetésként történő értelmezése társadalmi legitimáción (tradíciókon) alapul, amelyre a nevelő minden esetben hivatkozhat. Az anya, aki gyermekétől elvárja, hogy étkezés közben csendben maradjon és késsel, villával egyen, például azt mondja indokként, hogy már a nagymama is így tett.

A szabályozott, intézményes keretek között, mint az iskolában, a rendőrségnél, vagy a hadseregben (vagy épp a börtönben) a vezető elvárásait vitás esetben a szabályokra hivatkozással indokolja. Sok esetben azonban nincs szükség hivatkozási alapra, ha például a vezető karizmatikus személyiségének teljes súlyával vesz részt a folyamatban. Szellemi és fizikai adottságai, magával ragadó egyénisége vagy éppen türelme és empátiája eleve kizár minden ellenállást, kételyt a vezetettek részéről. De ha az elvárás teljesítése megerősítésre szorul, akkor érveléssel, magyarázattal, logikus indoklással ad nyomatékok követeléseinek, intézkedéseinek.

A szociális mechanizmusnak ez a formája lehetővé teszi olyan merev szociális rendszer létrehozását, melyben a bürokrácia olyan módon dominál, hogy a vezető extrém hibája esetén is sértetlen marad, szélsőséges esetekben igazolhatja a vezetettek ellenállásának letörésekor alkalmazott hatalmi visszaélést.

A vezetésként értelmezett nevelés a magas szervezethez és munkamegosztáshoz alapuló társadalmakban a nevelés leginkább elterjedt és elismert formája, mely lehetővé teszi a vezető és vezetett különbségének jó értelemben vett értelmezését és felhasználását, valamint a tekintéllyel való visszaélést, a fiatalok félrevezetését, megfélemlítését, morális értelemben vett kizsákmányolását. Kérdés azonban, hogy ez esetben beszélhetünk-e nevelésről, vagy csak egy bürokratikus struktúra öncélú működtetéséről, fenntartásáról van szó, melyben a nevelteknek nem a tökéletesítése, a társadalom elvárásainak való megfelelés elősegítése történik.

A már említett Bábosik-féle nevelésfelfogás egyik végső fázisa, eredménye az önnevelés szükségletének kialakítása. *„Ezzel a kifejezéssel ragadható meg a neveltek az a tevékenysége, mely során képessé válik arra, hogy önmagáért felelős módon, parciális vagy temporális jelleggel alakítsa ki saját élete normáit és szabályait. Ennek folyamán szabályok és normák egész sorát vizsgálja önreflexiós folyamatok útján saját szociális kompe-*

tenciájára vonatkoztatva, és teszi kötelező érvényűvé önmaga számára. A vizsgálat eredményétől függően a következmény lehet aktív alkalmazkodás, kritikai önvezérlés az adott szociális rendszereken belül, vagy a rendszer elutasítása, esetleg hatályon kívül helyezése.”⁵⁵ Ebben az esetben olyan magatartásról van szó, melyet egy jól szocializált, képzett, megfelelő szociális pozícióban lévő felnőttől várhatunk el, tehát ez valóban a nevelés eredményének tekinthető.

A nevelésről alkotott, sokszor egymásnak ellentmondó felfogások sokaságából kiragadhatók azok a legáltalánosabb és leglényegesebb elemek, melyek a nevelést, mint társadalmi tevékenységet jellemzik, s megkülönböztetik minden más tevékenységtől. Ezek:

– tudatos tevékenység, melynek van célja; hogy a befolyásolási, fejlesztési szándék meghatározott eredményre vezessen, a megfelelő feltételek, módszerek és eszközök segítségével,

– fejlesztő jellegű, eredménye, hogy a nevelt ismereteit, tapasztalatait, képességeit, morális állapotát tekintve kedvezőbb helyzetbe kerül, javulnak életkorának megfelelő társadalmi adaptációs lehetőségei,

– a társadalmi mikroszerkezet vonatkozásaiban értelmezhető individuumok közötti viszonyban realizálódik.

Az egyes korok nevelésfelfogásai, a különböző pedagógiai iskolák neveléskonceptiói mint egyetlen, kizárólagos igazság hirdetői lépnek színre, pedig „csak” valami új elemet tesznek hozzá az uralkodó szemlélethez. Az egyes nevelésfelfogások ütköztetése, vitája helyett vagy azzal párhuzamosan célszerűbb a tartalmuk alapján feltárni, hogy mely életkorban, feltételek között, milyen célok érdekében érdemes egyik vagy másik dominanciáját biztosítani.

A nevelésről alkotott elképzeléseket áttekintve széles tevékenységrepertoár tárul elénk, változatos cél, feladat, eszközrendszerrel. Meghatározó a nevelő szerepének megfogalmazása, a neveltek életkora, a pedagógiai helyzetek jellemzői, és természetesen az intézményrendszer, melynek keretei között a nevelőmunka folyik.

A neveléstudomány, bár tárgykörének fókuszában a gyermek és ifjúkor szerepel, nem ismer olyan életszakaszt, melyben a nevelés társadalmiasult eszközrendszerének ne volna létjogosultsága. Valamennyi intézményi keretben, ahol az emberekkel való foglalkozás, a fejlesztő célú befolyásolás funkcionálisan jelen van, a nevelés szükségszerűen lehetőségként, feladatként szintén megjelenik. A kérdés csak az, hogy tudatosan vállaljuk, törekvéseit támogatjuk, lehetőségeit kiaknázzuk, folyamatjellegére építve az intézményi kapcsolatrendszereket úgy szervezzük, hogy a megelőző időszak eredményei adaptálhatók legyenek.

A rabok nevelése

Természetesen a büntetés–végrehajtásban az elítéltek rehabilitációjával kapcsolatos nevelési feladatokról vallott felfogások, azok bizonyos elemei vitákat váltanak ki. A helyszín a börtön, a nevelendők az elítéltek, valamint az izolált és a biztonságra orientált szervezet egyedi feltételeket teremt a pedagógiai munkára. Az elítéltek nevelése során egy speciális, lokális korrekciós nevelésről beszélhetünk, melynek fogalomrendszere máig

tisztázatlan. A büntetés-végrehajtási nevelés vagy rabnevelés fogalmának meghatározására számtalan tiszteletre méltó próbálkozás született. A definíciók attól függően különböznek, hogy az elítéltek személyiségjellemzőit, az intézmény jellegét, a célt vagy éppen a várt eredményt állították-e a tevékenység fókuszába.

A legnagyobb problémát a börtön sajátos feltételrendszerében alkalmazott eljárások és módszerek megválasztása okozza. „Az eddig alkalmazott módszerek szinte kivétel nélkül megegyeznek az általános pedagógia módszereivel, melyeket változtatás nélkül, az eredetileg normál közegű és szinterű pedagógiai folyamatokra kidolgozott formájukban alkalmaznak. Ugyanakkor a korábban megfogalmazott büntetés-végrehajtási nevelési koncepciók szinte mindegyike hangsúlyozza a tevékenység speciális jellegét, de képtelenek továbblépni, elakadnak a probléma felvetésénél.”⁶

Az elméleti szakemberek a legáltalánosabb tevékenységi irányokat, lehetőségeket vázolják fel, így aztán egyaránt fontos az elítélt megismerése, meghatározott szempontok alapján történő elhelyezése, börtönbeli létfeltételeinek kialakítása, a tevékenységi rendszer meghatározása (jobb esetben választási lehetőség különböző programok között), segítségadás egyéni problémák megoldásában, feldolgozásában, a kapcsolatépítés, együttműködés támogatása, a konfliktushelyzetek megoldásában segítség, a szociálisan értékes magatartásformák bemutatása, gyakoroltatása a társas kapcsolatokban, továbbá az ösztönzés.

A mikroszociális szint vizsgálatából kiindulva a fogvatartottak nevelésének gyakorlata szituatív közelségbe hozható, így a mindennapok során megtapasztalt történések, jelenségek tudományos szempontból is elemezhetővé válnak.

Az interperszonális viszonyok, melyek a cselekvők számára a maguk hétköznapi-ságában és ezzel együtt szubjektív vonatkozásaiban jelennek meg, elsősorban olyan „szimbólumok”, mint a gesztikuláció, a mimika, a nyelv és a viselkedés által közvetített kapcsolatok formájában figyelhetők meg. Ezek szociális és/vagy nevelési szempontból releváns, bizonyos szituációk során megnyilvánuló, egymás felé irányuló emberi viszonyulások. Ezeket a szimbólumok által közvetített megnyilvánulásokat kell tehát megfigyelni és értelmezni, mely interpretációs folyamat az empirikus kutatásokból nyert értelmezésekkel kiegészíthető, bővíthető.⁷

Abban szinte valamennyi felfogás képviselője egyetért, hogy a fogvatartottak szociális cselekvéseinek szabályozása alapvető feladata a rehabilitációnak. A végső nevelési cél, hogy a társadalmilag értékes vagy elfogadott cselekvések a belső motivációs rendszer által indukáltak és szabályozottak legyenek. Az sem vita tárgya, hogy ez az eredmény általában a szabaduláskor nem adott, tehát a folyamat megköveteli, hogy a kontroll és a támogatás ne szakadjon meg a szabadulás pillanatában, legyen olyan kapcsolatrendszer, mely tovább él és kíséri a szabadulót a megváltozott feltételek között mindaddig, míg szükségessége meg nem szűnik.

A szakirodalom az elítéltek befolyásolását célzó pedagógiai eljárásokat három jól elkülöníthető csoportra osztja, melyekben a neveléseméleti felfogásnak megfelelően a személyiség, annak kapcsolatrendszere, értékorientációja oly módon változtatható, hogy az a reintegráció sikerét megalapozhatja.

Ezek közül elsőként az elítéltek életviszonyainak alakítását emelném ki. A minket körülvevő tárgyi-fizikai vagy személyi-szociális közeg tartós befolyást gyakorol egyéniségünkre. Ezek a szubkulturális tényezők maradandón determinálják lehetőségeinket, jövőnket.

A zártintézet – a börtön – egyedien sajátos feltételrendszere, elhelyezési, ellátási körülményei és különleges mikroklímája olyan alaphelyzetet eredményez, amely eleve megnehezíti, esetenként kizárja mindenféle tudatos fejlesztő hatás érvényesülését. Fontos azonban megjegyezni, hogy a büntetés-végrehajtási szakma, bár a laikus közvélemény irányából néha nagy ellenállással találja szemben magát, soha nem adta fel az elítéltek rehabilitációjára, reszocializációjára irányuló törekvéseit, s ennek érvényesítése érdekében inkább a börtönben kialakítható életviszonyokat próbálta a civil társadalomban szokásos formához igazítani.

A fejlett büntetés-végrehajtással rendelkező államokban sem sikerült mindenütt feloldani a megtorlás és megjavítás ellentmondását, de számos fogvatartotti kategória esetében győzedelmeskedett a normalizáció, a nyitottság elveként aposztrofált felfogás, mely a gyakorlatot az olykor magasztosnak tűnő céltétel alá rendelte. Ahol ez megvalósul, ott a rabok és őrzők partneri viszonyban munkálkodhatnak együtt a börtönben, az elítéltek felelősen dönthetnek sorsukról, tényleges választási lehetőségek között, maguk alakíthatják, szervezhetik életüket, s kapcsolatuk a külvilággal közvetlen, személyes, aktív lehet.

Mivel az életviszonyok minősége tartós és jelentős hatást gyakorol az emberre, ezért annak nevelési szempontú alakítása, összetevőinek tudatos szervezése, a nevelés eredményességének lényegi eleme.

Ha az elítélt naphosszat a zárkájában fekszik és nézi a számos műholdas csatornán fogható akciófilmeket, s teszi ezt hónapokon, éveken keresztül, az nem jó sem a társadalomnak, sem az elítéltnak. Ha ezt a hibát az intézet el kívánja kerülni, akkor a passzív, retardáló tévzés helyett más programot kell kínálnia vagy kötelezővé tennie az elítélt számára. Lehet ez munka, kulturális foglalkozás, tanulás, szakképzés, sport, szakkör, szocioterápia, s lehetne a végtelenségig folytatni a sort. Mindezek, vagy még inkább ezeknek a programoknak a kombinációja, sokasága hasznosabb az elítélt, elfogadhatóbb a közvélemény számára. Ehhez azonban eszközök, helyiségek, felszerelések és olyan szakemberek szükségesek, akik megfelelően szervezik ezeket a tevékenységeket.

Tehát azok az életviszonyok, melyek keretet adnak az elítélték életének, egyúttal a nevelés feltételül, szakmai terepül is szolgálnak. A fent leírt tevékenységi formákban van valós lehetőség az egyén hatékony befolyásolására, magatartásának alakítására, élet-szemléletének megváltoztatására.

A szabadságvesztés-büntetéssel együtt járó izoláció mindazoktól a társadalmi mintáktól zárja el a fogvatartottat, melyek a sikeres társadalmi adaptációhoz járulhatnak hozzá. A civil társadalomban az egyéni sikerességet biztosító megjelenés, kommunikációs készség, a munkaerőpiacon való alku, az élethelyzetek reális felismerése, az azokban való eligazodás, a jelentéktelennek tűnő, mégis nagyon fontos ismeretek, reagálások automatizmusa az elítéltek számára hozzáférhetetlen. A nevelés feladata, hogy a fogvatartottak gyakorolhassák, átélhessék az ilyen vagy ehhez hasonló situációkat. Ahhoz, hogy a

megfosztottság ne rombolja a személyiséget, ne akadályozza a szabadulást követő beilleszkedés sikerét, lehetőséget kell teremteni a társadalmi élethelyzetek átéléséhez, meg tapasztalásához.

Ezért kell arra törekedni, hogy a büntetés-végrehajtás a maga belső világát, mechanizmusait közelítse a társadaloméhoz. Az együttélési, munka-, szabadidő-eltöltési módok azonban szocializációs hatásuk ellenére nem képesek reprodukálni a civil viszonyokat. A feltételek, a környezet, az emberi kapcsolatok ezt ma még erőteljesen korlátozzák.

A fogvatartottak cselekvéseinek, tevékenységének befolyásolása a következő olyan eljárásorozat, mely az előbbinél direkter formában hat a neveltekre, s amely az életfeltételek alakítása során, azzal szerves egységben segít a társadalmilag elvárt vagy elfogadott magatartás kialakítására.

Az elítéltek együttéléséből, társas kapcsolataikból eredő konfliktusok megoldásának lehetőségeiből az elfogadott, szocializált formák megtalálása, gyakoroltatása a nevelő leggyakoribb feladata. A börtön zárt világában a fogvatartottak magukkal hozott kulturális sajátosságai, magatartási mintái alapján alakítanak viszonyaikat, egymás közötti kapcsolataikat. Abban a kérdésben, hogy mikortól szabad vagy kell beavatkozni ebbe a belső világba a sikeres rehabilitáció reményében, csak egyetlen válasz adható; azonnal, a börtönbe történő befogadás pillanatától. Csak így valósítható meg, hogy a fogvatartottak zárkájában, a lakóhelyiségekben ne induljon el a suppuratio. Ha ellenőrzés, felügyelet nélkül bezárjuk, passzivitásra kárhozzátjuk az elítélteket, olyan történekek játszódnak le tudunk és beavatkozási lehetőségünk nélkül, melyek a bűnözői attitűd erősödését eredményezik. Ezek a sokszor brutálissá fajuló események legtöbbször ártatlan, könnyen kezelhető konfliktusokkal kezdődnek; s fokozatosan mérgesednek el, mint az ellátatlan seb, okozva visszafordíthatatlan károsodásokat, mérgezve a börtön amúgy is nehéz levegőjét.

Konfliktusmentes élethelyzetek nincsenek, tehát irreális célkitűzés lenne ez a börtönben élők számára. A zártság, a szűk mozgástér, a sokirányú megfosztottság fokozza a konfliktushelyzetek számát, az elítéltekben felhalmozódott feszültség pedig a konfliktusok mértékét. A feladat tehát a kooperatív viselkedés, az elfogadás, a megértés, a megbecsülés személyiségbeli feltételeinek kialakítása.

A korszerű neveléseméleti felfogások a magatartás személyiségbeli determinánsainak kialakítására és megerősítésére törekuszenek. Ennek a felfogásnak a lényege, hogy a külső – heteronóm – magatartás-szabályozástól a belső – autonóm – szabályozás irányába terelje a személyiség fejlődést. Az egyén viselkedésének mozgatói ezáltal a belső szükségletek, s ezen szükségletek minőségétől függ az egyén magatartása, törekvései, aktivitása.

A nevelés feladata végső soron értékes, társadalmi szempontból hasznos szükségletek kialakítása. Értelemszerűen a bűnt elkövetett, a társadalmi normákkal szemben álló, azokat megsértő személyek motivációs rendszere, szükségletei nem tekinthetők társadalmilag értékesnek, a pedagógiai feladat ennek megfelelően az előbb említett szükségletrendszer kialakítása. Ennek metodikai feltétele a tevékenység, melynek során az egyén átélheti, megtapasztalhatja a társadalmi szempontból értékes, az egyén számára is hasznos tevékenységben való részvétel kedvező hatását, következményeit.

E felfogás szerint a cselekvések szabályozása nem merülhet ki az egyes konfliktushelyzetekre való reagálásban, sokkal inkább aktív, a fogvatartottak egész életrendjét átfogó szabályozott, de önállóságra, a személyi autonómia érvényesítésére is alkalmas szolgáltató tevékenységi rendszer kialakítására kell törekedni. Ez nem megvalósíthatatlan utópia, megfelelő személyi szemléleti feltételek mellett megvalósítható, a hazai büntetés-végrehajtási gyakorlatban is találhattunk rá példát.

A fogvatartottak felfogásának, meggyőződésének alakítása a zártintézeti nevelőmunka betetőzése. Nem szabad arra gondolni, hogy az elítélt szabadságvesztés-büntetése során – akár ideális feltételek között is – olyan személyiségváltozáson megy keresztül, hogy szabadulását követően belső szilárd meggyőződése által kerüli el azokat a buktatókat, csábításokat kényszereket, melyek újabb bűncselekmény elkövetésére, vagy abban való közreműködésre készítetnek. Ez csak abban az esetben volna realitás, ha az emberi magatartás, személyiségfejlődés valahol a felnőttkor táján lezárulna, s attól kezdve a személyiség ellenállna minden őt érő, külső befolyásoló tényezőnek. Ettől a pillanattól az ember csak a kialakult belső motivációi alapján reagálna minden őt érő hatásra, s ezeknek a reakcióknak az eredményeiből, tanulságaiból semmit nem tanulva, mint egy robot élné tovább az életét.

Vannak olyan emberek, akik ehhez hasonló módon nehezen vagy rosszul reagálnak a környezetükben történő eseményekre, az őket érő hatásokra, s ezekből a hibás reakciókból keveset tanulnak. Ezek azonban köztudattan hibás fejlődésű személyiségek.

A fogvatartottak személyiségének alakulása sem zárul le a szabadulás pillanatában. Ha a büntetésük letöltése alatt rendkívül kedvező pedagógiai közegben sikerül a sokak által irreálisnak minősített személyiségváltozás, azaz meggyőződésükben, felfogásukban történik pozitív fordulat, ez még nem védi meg őket attól, hogy a szabad világba kikerülve, környezetük elutasító, sokszor ellenséges magatartása, vagy az egykori – bűnöző – család vagy baráti kör csábítása, a megélhetési nehézségek, a munkához jutás lehetetlensége ellenére belső motivációjuk által vezérelve ellen tudjanak állni a bűn csábításának.

Többek között ez indokolja, hogy a *visszaesési mutatókat* ne fogadjuk el a büntetés-végrehajtási nevelés, sem pedig általában a büntetés-végrehajtás eredményességének, hatékonyságának mérőszámaiként. A visszaesés, az ismételt bűnelkövetések száma az egész büntető igazságszolgáltatás, sőt az egész társadalom minőségére utal.

A zsebtolvaj cigánylány, akit bántalmazással kényszerítettek családtagjai, hogy menjen le a metróra zsebelni, akkor sem változtathat helyzetén, ha lebukik, elfogják, elítélik és a börtönben nagyon sikeresen foglalkoznak vele. Milyen beilleszkedési esélye van a szabadulását követően? Hova mehet? Vissza a bűnöző családhoz, vagy ha életkora alapján ez lehetséges, intézetbe. Hol lakhat, milyen megélhetési lehetőséget kínálnak a számára?

Ám ha a szabadulók körülről védőháló megóvná őt, s valami csoda folytán szabadulás utáni életfeltételei találkoznának a nagyon erős beilleszkedési szándékkal, családja, mely addig az ő „munkájából”, ügyességéből élt, erőszakkal kényszeríti vissza elítélése előtti helyzetébe.

Az ő visszaesése nem a büntetés-végrehajtási nevelés sikertelensége, hanem a társadalmi rehabilitáció csődje, ami végső soron nem más, mint a szabadulással megszakadó társadalmi kontroll és segítség (és talán a továbbra is szükséges nevelés).

Ha tehát eredményesen akarjuk befolyásolni a bűnelkövetőt, a szabadságvesztés-büntetést olyan intézkedésnek kell tekintenünk, mely alkalmat ad a rehabilitációra, amely azonban nem zárul le a szabadulás pillanatában, hanem más eszközökkel, más módszerekkel, megváltozott feltételek között folytatódik tovább. Ebben az esetben az állami intézmények feladatkörét fokozatosan a társadalom más, civil közösségeinek kell kiegészíteniük, folytatniuk. Ma a magyar társadalom – bár nem szerencsés az általánosítás – nem alkalmas erre a feladatra. Vagy elzárkózással, ellenszenvvel fogadja a volt elítéltet, vagy kritikátlan nyíltsággal, kellő megfontoltság és a szükséges kontroll nélkül. S ha ilyen esetben kellemetlen tapasztalatokat szerez, az elutasítók táborát gyarapítja.

Nézzük, *miként alakul a közvélemény felfogása a bűnözésről*, a bűnmegelőzésről és a szabadságvesztés-büntetésről. Egyre több kutatás foglalkozik ezzel a kérdéssel. Nem véletlen ez a fokozott érdeklődés és figyelem, ugyanis az adófizetők egyre nyilvánvalóbbá teszik, hogy nem közömbös számukra, hogy az állami feladatok – ilyen a bűnildőzés és a büntető igazságszolgáltatás is – ellátása mennyibe kerül, mennyire eredményes, gazdaságos. Ezért tehát egyre inkább politikai kérdés az eredményesség, s minden politikai vezető erő igyekszik direkt módon, rövid úton érzékelhető javulást elérni, bizonyítva ezzel a közvélemény – a választók – előtt aktuálpolitikai megoldásainak helyességét. Ennek a törekvésnek lehetnek pozitív következményei, mint például nagyobb anyagi és szellemi erők koncentrációja az érintett területekre, magasabb szakmai követelmények állítása stb. De nagy a csábítás a durva, direkt beavatkozásokra, inadekvát rapid megoldásokra, pótcselekvésekre, olyan egyoldalú anyagi megszorításokra, melyek eredménye a képzett állomány eláramlása, a tevékenység szakmai ellehetetlenítése, minőségileg alacsonyabb szintre süllyesztése.

Ezek a próbálkozások átmenetileg eredményezhetnek statisztikai javulást, radikális költségcsökkenést, ezáltal a közvélemény megnyugtatásán keresztül politikai sikereket. Hosszú távon azonban mérhetetlen, nehezen kompenzálható károkat okoznak.

A közvélemény nem hagyható figyelmen kívül a szakmai elvek megfogalmazásánál, a célok, feladatok meghatározásánál. Az viszont nem engedhető meg, hogy a laikus közvélemény alakítsa ezeket a szakmai megfontolásokat. Különösen igaz ez a bűnildőzés, bűnmegelőzés, büntetés-végrehajtás feladatával kapcsolatban. A közvélemény érthető és tárgyyszerű tájékoztatása ellenben alapkövetelmény a szakma és a politika számára is. A legfontosabb összefüggések, a feltárt törvényszerűségek megismertetése mindenkivel, aki esetleg bűncselekmény áldozata lehet, az elvárható minimum.

Az említett szakterületek nyitottsága ezt jelentené, nem pedig az aktuális taktikai lépések nyilvánosságra hozását, ami – mint az a rendőrség esetében tapasztalható – inkább a bizalmatlanságot, az elutasítást fokozza a közvélemény oldaláról.

Tény, hogy napjainkban az igazságügyi szervek munkájáról erősen negatív vélemény él a köztudatban, s az elégedetlenség legfőbb oka, hogy enyhének – liberálisnak – érzik a

társadalmi büntetéseket, szigorúbb fellépést várnának el a bűnözéssel, az egyes bűnelkövetőkkel szemben.⁸

A büntetés-végrehajtáson belül a megtorló jelleg fokozása, a szigor differenciálatlan erősítése, az egész intézmény totalitásának növelése az eddigi szerény eredményesség radikális csökkenéséhez vezetne. Nem a szigor, a végrehajtás keménysége ellen van szakmai kifogás. A bonyolult társadalmi összefüggések eredményeként kialakuló kriminalitás azonban nem oldható meg egyetlen, egyoldalú, a bűnözés egészére szerény hatást gyakorló területre irányuló intézkedéssel.

A reszocializációs célok elérését kedvezőtlenül befolyásoló tényezők kiterjesztése azt eredményezné, hogy szűkülne az elítéltek kapcsolata a külvilággal, a családdal. Körülme-nyesebb lenne azoknak a nevelő jellegű foglalkozásoknak, kapcsolatoknak a szervezése, alakítása, melyek segítik az emberi attitűdök kialakítását a kapcsolatokban, ezáltal javítva a szocializált probléma- és konfliktusmegoldó képesség javítását. *Nőne a fogvatartot-
tak függősége a felügyelettől*, ami a személyi autonómia, az önállóság, a választási és dön-tési képesség fokozott korlátozását eredményezné. Következménye a szabadulás utáni önálló életvezetési képesség csökkenése, a kriminális csábítás erősödése.

A büntetésben a szigor fokozása a szocializációt segítő programok kárára valósul meg. A kettős hatás mindenképpen a büntetés-végrehajtás eredményességét csökkenti, amit nem ellensúlyoz a megtorlás visszatartó ereje.

A közvélemény számára ezeket a szakmai problémákat világossá kéne tenni. Tapasz-talataim alapján nem hiszek a generális, a társadalom egészét megcélzó propagandában. Aki nem érintett személyesen ebben a kérdésben, az nagyon szelektíven fogja fel az infor-mációkat. A differenciálatlan és egységesen tált ismeretanyagot a különböző műveltsé-gi szintű, eltérő szociális helyzetű és érdekeltségű rétegek más-más módon fogják fel. Sokkal célszerűbb, ha a büntetés-végrehajtási szakemberek az elítéltek hozzátartozóival, a probléma iránt érdeklődőkkel személyes találkozásaiuk kapcsán közvetlen kontaktusban adják át ezeket a stratégiai információkat. Azok legyenek megfelelően alátámasztott tu-dás birtokában, akik személyes érdeklődésük útján vagy egyéb módon érdekeltek ebben, ők közvetlenül és személyre szólóan kapjanak tájékoztatást.

Ha a nevelő nemcsak megtanulta, de *valóban átérzi*, hogy az elítéltek nevelése folya-mat, amely lezárul ugyan a szabadulással, de a szabadult magatartása továbbra is függ a külső környezet hatásaitól, elvárásaitól, akkor ezt a tapasztalatát megosztja a családtagok-kal, a szabadulási ismerőseivel, s mindazokkal, akik várhatóan a szabadulás körüli időszak-ban az elítélttel kapcsolatba kerülnek, akiknek a befolyásoló szerepe közvetlenül vagy közvetve hat a szabadulóra. Pontosan abból a megfontolásból cselekszik így, mert célja, hogy azok az elvárások, kontrollmechanizmusok, minták éljenek tovább a szabad élet kö-rülményeihez igazítva, melyek kedvezően alakították addig is az elítélt tevékenységét, vi-selkedését, gondolkodását.

Talán nem elhanyagolható kérdés, hogy a közvélemény miért alakított ki a bűnözés-sel, a bűnelkövetőkkel és a büntetéssel kapcsolatban kedvezőtlen álláspontot. Az erre vo-natkozó vizsgálatok többsége nem ad közvetlen választ a kérdésre. A sorok között olvas-va azonban kirajzolódik egy általánosnak tűnő kép. A társadalom szabad tagjait nem kü-

lönösebben érinti a bűnözés. Ezzel kapcsolatos szükségleteiket kielégítik a krimikből kiolvasható és a filmekben látható romantikus vagy kalandos környezetbe ágyazott történetek, és az így szerzett nem mindig objektív ismeretek. A figyelmet legfeljebb egy–egy extrém súlyos bűncselekményről szóló tudósítás kelti fel. Tömegesen akkor fordul az érdeklődés a téma felé, ha a dinamikusan növekvő bűnözési hullám áldozatainak száma, ezzel az érintettek köre rohamosan bővül.

Abban az esetben is számítani lehet az érdeklődés fokozódására, ha a tömegek élet-színvonala érezhetően romlik. A létfeltételek kedvezőtlen alakulásáért felelőssé tehető körbe beletartoznak a bűnelkövetők is. A '90-es években Magyarországon a bűnesetek száma és ezzel együtt a bűnelkövetők száma is hihetetlen mértékben megemelkedett. Olyan új és brutális bűncselekmények fordultak elő tömeges méretekben, melyekre a megelőző évtizedekben nem volt példa. A lakosság számára is érzékelhetővé vált az elkövetés szervezettebbé, mintegy iparaggá válása, gondoljunk csak az emberek tömegeit közvetlenül érintő gépkocsilopásokra.

Megjelent a gazdaságilag kettészakadó országban az *ügynevezett megélhetési bűnözés*, amely az egyik oldalról irritáló, más megközelítésben morálisan akár indokolható is az egyes ember számára. A közvélemény nem differenciál a bűnelkövető megítélésénél, ítéletét nem az egyes cselekmények körülményeinek ismeretében, hanem attól általában független szempontok szerint alkotja meg. A morális és jogi megfontolások ilyen esetben keverednek pillanatnyi, sokszor demagóg nézetekkel, s indoklásul féligazságok, téves értelmezések, szubjektív élmények alapján alkotott következtetések születnek.

A statisztikai felmérések szinte egybehangzóan azt jelzik, hogy a közvélemény a közbiztonsági helyzetet nagyon rossznak értékeli. Gyakorlatilag mindkét nemhez és minden korosztályhoz tartozók véleménye azonos megoszlást mutat. Az értelmiségiek emelkednek ki az átlagot jóval meghaladó arányban adott negatív válaszukkal.⁹

Számunkra érdekes, hogy az emberek kit (kiket) tesznek felelőssé a kialakult bűnügyi helyzet miatt. Általános tapasztalat, hogy az állam, illetve az önkormányzati vezetés felelősségét fogalmazza meg a vizsgálatokban résztvevők többsége. Jelentős arányban vannak, akik az egyes kisebbségekhez tartozók körében keresik a bűnbakokat. Ugyanakkor a bűnelkövetőket általában nem tekintik felelősnek a kialakult bűnügyi helyzetért. Ez önmagában örvendetes jelenség volna, ha nem járna együtt a kisebbségeket és a szegényeket felelőssé tevő véleményekkel.

A büntetéssel kapcsolatban azonban érzékelhető, hogy a közvélemény a konkrét bűnügyi helyzetben, támogatva bizonyos politikai törekvések által, a büntetések szigorítását, a büntetési tételek súlyosbítását várja. Félő, hogy az egyre súlyosabb büntetések követelése az amúgy is szabadságvesztés–centrikus magyar igazságszolgáltatás ítélezési gyakorlatát még inkább a megtorló jelleg felé mozdítja el. Ez esetben a médiának az is feladata, hogy a büntetési idő és a növekvő számú szabadságvesztésre ítélt eltartásának költségeiről is tájékoztasson, esetleg azokról a tapasztalatokról, melyek az alternatív büntetések eredményességét mutatják.

A szabadságvesztés–büntetésre ítélték számának növekedése, a büntetési tételek és ezáltal a börtönben töltött idő megnövekedése tovább növeli a büntetés–végrehajtási in-

tézetek zsúfoltságát (távolít az Európa Tanács ajánlásaiban megfogalmazott feltételektől), egyre sürgetőbbé teszi új börtönök építését. Fokozott terhelést jelent a személyi állománynak, növeli az adminisztrációval kapcsolatos feladatokat, aminek következtében a fogvatartottakkal közvetlenül foglalkozókat eltávolítják az éliteltéktől, a személyes és ezáltal befolyással bíró kapcsolat helyett személytelen adminisztratív aktusokra zsugorodik esetleges találkozásuk.

Ebben az esetben a létrejövő konfliktusok vagy el sem jutnak a személyzethez, vagy feltárásuk, feldolgozásuk formálissá válik. A konfliktusok, események lezárására, nem pedig a tanulságokkal szolgáló feldolgozásra kerül a hangsúly. Arról nem is beszélve, hogy a fogvatartottak életének, tevékenységének tudatos irányítása a feltételek hiányában lehetetlenné válik. Irányítatlanul, rejtett hálózatok szabályainak megfelelően szervezik, élik életüket, melynek fő szervező elve a magukkal hozott bűnöző mentalitás, mely – ha kontroll nélkül tud hatni – teszi a börtönt ismételten a bűnözés iskolájává. Nemcsak oly módon, hogy kitanulják az egyes bűncselekményfajták elkövetésének legkorszerűbb módszereit, hanem azzal, hogy interiorizálják a bűnözői létet. A következmény nem kétséges: azok az eseti elkövetők is masszív bűnözői attitűddel szabadulnak, akik esetében jó esély lett volna a sikeres társadalmi adaptációra.

Legyen előttünk a korszerű európai példa, a szükséges mértékű differenciálás, a rezsimek átjárhatósága, az emberi elhelyezési körülmények és a humánus bánásmód, törekvés a társadalommal, különösen a helyi önkormányzatokkal való együttműködésre, melyek közül néhány a hazai büntetés-végrehajtástól sem idegen.

A '90-es évek második felének szenzációja, hogy Amerika kriminálisan fertőzött nagyvárosában, New Yorkban jelentősen csökkenő trendet mutat a bűnözés. *Évtizedek óta ez az első biztató jel ezzel a szinte megoldhatatlannak látszó problémával kapcsolatban.* Az első értékelések a sikert a különösen szigorú amerikai büntetési rendszerrel hozták összefüggésbe. Csak később szóltak a részletesebb elemzések azokról a dollármilliárdokat igénylő bűnmegelőzési programokról, melyek az utóbbi években indultak, s valószínűleg első eredményeiket mutatták be.

A közvélemény nagyon fontos tényező a fogvatartottak nevelésével kapcsolatban is. Ha a pedagógiai törekvések visszhangja negatív, ha a nevelők erőfeszítéseit, munkáját a kívülállók feleslegesnek, sőt egyenesen károsnak tekintik, akkor esély sincs a sikerre. A nevelés a szabadulás utáni időszakra irányul, eredményeinek nem a börtönbéli magatartást kell elsődlegesen alakítania, hanem a sikeres társadalmi beilleszkedéshez szükséges belső motivációs rendszert kell vele megalapozni. Ez a folyamat a szabaduláskor nem lezárható, s ha a börtön elhagyását követően megszűnik, megtörik ez a fejlesztésre törekvő, kontrollt jelentő, de mindenképpen támogató, segítő attitűd – éppen a közvélemény hatására kialakuló ellenszenv, elutasítás következtében –, akkor az addigi sikerrel kecsegtető erőfeszítések ellenére könnyen kudarc következik be. Ha a környezet eleve úgy fogad minden szabadulót, hogy ő javíthatatlan, potenciális bűnöző, akkor előbb-utóbb azzá is válik.

Hasonló a helyzet a büntetés-végrehajtási intézeteken belül. Ha a nevelő pedagógiai törekvéseivel egyedül marad, igyekezetét kollégái részéről meg nem értés vagy ellenszenv övezi, akkor bármennyire is tehetséges, szorgalmas, kevés eredményt tud felmutatni. Pró-

bálközásának nemcsak az elítéltek egymásra gyakorolt negatív hatását, hanem a személyzet más tagjainak romboló törekvéseit is le kéne győznie.

A nevelés nem egyszemélyes műfaj. A nevelőmunka határfokát a közösség fokozza. Ha egy nevelő nem egyszemélyben, hanem a társszolgálati ágak tagjaival közösen próbál hatást kifejteni az elítéltekre, akkor a tevékenység eredményesebb lesz. Ez nemcsak szakmai önzés, morálisan mindenkinek kötelessége lenne ebben a szellemben tevékenykedni, függetlenül beosztásától, státuszától. Ez volna az egyik legfontosabb etikai követelmény minden, az elítéltekkel kapcsolatba kerülő testületi taggal szemben.

Egy ilyen morális előírás természetesen nem kényszeríthető ki, nem teljesül maradéktalanul. Ezért a nevelő szakmai munkájához hozzátartozik, hogy pedagógiai elképzelésének megnyerje mindazokat a kollégáit, akik vele egy területen dolgoznak. A feladat ebben az esetben legalább olyan aprólékos pedagógiai műhelymunkát igényel, mint a fogvatartottakkal való foglalkozás. Ellenkező esetben egyedül marad céljaival, szembekerülhet társaival, a folyamatos kudarcok következtében elveszti aktivitását, s tevékenysége leszűkül a hivatalnok, a bürokrata tevékenységi szintjére.

A belső szakmai közvélemény alakítása, befolyásolása legalább annyira fontos tehát, mint a laikus közvélemény tájékoztatása, alakítása. Mindkettő hatással van a nevelőmunka eredményességére, ezért meg kell ismertetni a nevelési célokkal, azok realitásával és szükségszerűségével, informálni kell a feladatokról és az azok ellátásához szükséges forrásokról, valamint az eredményekről.

Módos Tamás

Felhasznált irodalom

¹Csetneky László: *Rabnevelés.* Börtönügyi szemle. 1995/4.

²Kron, W.: *Pedagógia.* Osiris Kiadó, Budapest 1997. 82. o.

³Bábosik István–Mezei Gyula: *Neveléstan.* Telosz Kiadó, Budapest, 1994. 17. o.

⁴Friedrich W. Kron: i. m. 83. o.

⁵Friedrich W. Kron: i. m. 266. o.

⁶Ruzyonyi Péter: *Új megközelítés.* A konstruktív életmegközelítésmegalapozásának

korrekciós-pedagógiai rendszere. Börtönügyi szemle 1997/4.

⁷Kron W.: i. m. 40. o.

⁸Kó József: *Vélemények a bűnözésről és a bűnmegelőzésről.* Az Országos Bűnmegelőzési Tanács megbízásából készült közvélemény-kutatás eredményei. Kriminológiai közlemények. 57. sz. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1999. 130. oldal.

⁹Kó József: i. m. 147. old.